

مرکز تحقیقات کامپیوتر علوم اسلامی

مهدی نور احمدی

بررسی کارکردهای نهاد وقف در اقتصاد اسلامی

چکیده

در مجموعه احکام و تعالیم اسلام، سنت وقف و خیرات و صدقات جاریه به عنوان رهنمودی اتسان ساز و فرهنگی مترقی به شمار می رود که آثار اخلاقی و عواید معنوی بزرگ و بی شماری را به دنبال دارد. وقف با توزیع مجدد درآمد بین افراد، جامعه را به سمت توازن اجتماعی هدایت می کند. نویسنده در این نوشتار سعی بر آن دارد که با ارائه تعریفی از اصطلاح وقف و بیان شرایط واقف، موقوف و موقوف علیه به مفهومی جامع از وقف دست یابد. پس از آن با مروری بر تاریخچه وقف از صدر اسلام تا کنون به بررسی کارکرد نظری نهاد وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن می پردازد. نقش وقف در گسترش مالکیت، در تأمین اجتماعی، در کاهش اختلافات طبقاتی و به وجود آوردن عدالت اجتماعی و در رابطه با جبران کمبود خدمات دولتی و تنظیم جریان پول و کالا در اقتصاد و ثبات وضعیت اقتصادی از جمله مواردی است که نویسنده در این مقاله به آن پرداخته است. راهکارهای عملی برای بهبود کارکرد وقف در جامعه و بیان راهکارهای عمومی، اقتصادی و فرهنگی برای ترویج وقف در جامعه اسلامی قسمت سوم این نوشتار را تشکیل می دهند.

کتابپویز علوم اسلامی

مقدمه

«العمال و البنون زينة الحياة الدنيا و الباقیات الصالحات خیر عند ربک ثواباً و خیر أملاً»^۱
 مفهوم «باقیات الصالحات» آن چنان وسیع و گسترده است که هر فکر و ایده و گفتار و کردار صالح و شایسته ای را که باقی مانده و اثرات و برکاتش در اختیار افراد و جوامع قرار گیرد، شامل می شود.^۲
 در حدیث نبوی صلی الله علیه و آله و سلم آمده است: «إذا مات ابن آدم انقطع عمله الا من ثلثة صدقة جاریة و علم یتفیع به و ولد صالح یدعوله» یعنی وقتی بنی آدم بمیرند عمل آنها به جز در سه مورد قطع می شود، صدقه جاریه ای که باقی می ماند و علمی که از او بماند و به مردم نفع رساند و فرزند صالح که از او باقی بماند و برای وی دعا کند.^۳

یکی از کارهای شایسته ای که همچون صدقه جاریه باقی می ماند و اثرات و برکات آن نصیب افراد جامعه می شود سنت حسنه و قف است. وقف نمادی از روح خیر خواهی و تعاون و هم زیستی و عطوفت انسانی، برخاسته از ایده والا و ایمان است.
 وقف از یک طرف وسیله ای بسیار خوب برای ایجاد انس، الفت و همبستگی بین مسلمانان و از طرف دیگر وسیله ای برای تألیف قلوب مردم غیر مسلمان است.

وقف جامعه را از آلودگیها و ناخالصیها پاک می کند و راه را برای تزکیه آن هموار می سازد.
 پیش از قرن اخیر بیشتر شؤون فرهنگی، بهداشتی و نیازمندیهای عمومی در ایران با بهترین و ساده ترین وضع به رایگان و به دست مردم از درآمدهای موقوفات

وقف میراث بزرگ
 انسانیت و بشر
 دوستی و سرمایه
 فناپذیر مدنیت و
 فرهنگ است که
 ارزش آن چنانکه
 باید تا کنون نشان
 داده نشده است.

و بنیادهای خیریه اداره می‌شود. واقفان خیراندیش که اندیشه و هم‌عشان بشر دوستی و خدمت به مردم و رفع حوائج آنان بود، احتیاجات مردم نیازمند را از قبیل کمک به مستمندان، ایتام، بیوه زنان، بیماران و عاجزان، جهیزیه یا مخارج ازدواج، تأمین مایحتاج خانواده‌های بی سرپرست، هزینه دفن و کفن اموات و هزاران نمونه دیگر از این گونه حوائج را که گاهی اندیشه و خیال مردم عادی از درک و توجه به آنها به دور است، در نظر گرفته و قسمتی از اموال خالص و پاک خود را وقف همین مصارف خیریه کرده اند.

وقف میراث بزرگ انسانیت و بشر دوستی و سرمایه فناپذیر مدنیت و فرهنگ است که ارزش آن چنانکه باید تا کنون نشان داده نشده است.^۷

در مجموعه احکام و تعالیم اسلام، سنت وقف و خیرات و صدقات جاریه به عنوان رهنمودی انسان ساز و فرهنگی مرقی به شمار می‌رود که آثار اخلاقی و عواید معنوی بزرگ و بی شماری را به دنبال دارد و می‌تواند با تأمین نیازهای مادی و معنوی و گسترده راه کسب فضایل و کمالات، جامعه‌ای به هم پیوسته و نمونه را پایه گذاری نموده و از بروز بسیاری از آلام و مصایب و رواج مفاسد اخلاقی جلوگیری به عمل آورد.^۸

در این مقاله ابتدا به تعریف مفهوم لغوی و اصطلاحی وقف پرداخته و سپس به انواع وقف و شرایط واقف، شرایط موقوف، شرایط موقوف علیه و شرایط وقف می پردازیم.

تعریف وقف

وقف در لغت به معنای ایستادن، به حالت ایستاده ماندن و آرام گرفتن است.^۹ وقف در اصطلاح فقهای امامیه عبارت است از «حبس نمودن عین ملک و مصرف کردن منافع آن در راه خدا».

شیخ طوسی می‌فرماید: «الوقف تحبیس الاصل و تسبیل» وقف نگه داشتن اصل ملک و جاری ساختن منفعت است.

تحبیس از ماده حبس به معنای سلب آزادی است. واضح است که با وقف شدن ملک، آزادی نقل و انتقال از آن گرفته می‌شود. تسبیل به معنای در راه خدا آزاد گزاردن است.

شهید اول می‌گوید: «هو تحبیس الاصل و اطلاق المنفعه». وقف حبس کردن اصل مال و رها کردن منفعت است.

محقق حلی نیز می‌گوید: «وقف عقدی است که ثمره آن حبس اصل و رها کردن منفعت است».^{۱۰}

انواع وقف

تاریخچه وقف به پیش از ظهور اسلام باز می‌گردد. این عنوان پیش از اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده و اداره معبدها، صومعه‌ها و آتشکده‌ها، زندگی اسقفها، موبدان و کاهنان از منافع موقوفات بوده است.

وقف به دو دسته تقسیم می‌شود، دسته اول دارای سه حالت است:

الف- وقف در جهت مصالح عامه مانند: مساجد، مقابر، پلها، جاده‌ها، سدها و...

ب- وقف برای عنابرین کلی مانند: فقرا، سادات، علما، جنگ زدگان، معلولین و...

ج- وقف برای افراد خاص.

در تقسیم بندی دیگر وقف به دو صورت «وقف انتفاع» و «وقف منفعت» تقسیم می‌شود. اگر نظر واقف از وقف تحصیل درآمد مادی نباشد، آن را وقف انتفاع گویند؛ مانند احداث مسجد در زمین ملکی خود و یا زمین موات. اگر نظر واقف از وقف، تحصیل درآمد و هزینه آن برای مصارف مشخصی باشد آن را وقف منفعت می‌نامند، مانند وقف دکان برای حفظ و اداره مسجد یا مدرسه.^{۱۲}

شرایط وقف

امام خمینی (ره) در تحریر الوسیله می‌فرماید: «وقف کننده باید بالغ، عاقل، مختار و غیر محجور (به علت افلاس و یا سفاهت) باشد و ممنوعیتی از تصرف در مائی که وقف می‌کند نداشته باشد و لازم نیست که واقف مسلمان باشد، بلکه وقف کافر هم (در چیزی که از مسلمان است) بنا بر اقوی صحیح است و نیز وقف کافر در چیزی که بنا بر مذهب او صحیح است، درست است چون فقه اسلامی مقررات مذهب را اعتراف می‌کند».^{۱۳}

شرایط موقوف

چیزی که وقف می‌شود باید دارای چهار شرط باشد:

- ۱- عین باشد (یعنی دین نباشد).
- ۲- مملوک (قابل تملیک) باشد.
- ۳- با باقی ماندن عین آن قابل انتفاع باشد.
- ۴- تصرف در آن صحیح باشد.^{۱۴}

شرایط موقوف علیه

محقق حلی سه شرط برای موقوف علیه ذکر می‌کند:

اول آنکه موقوف علیه اهلیت تملک داشته باشد، یعنی باید از کسانی باشد که بتواند مالک شود (از قبیل بندگان و بهایم نباشد).

دوم آنکه معین باشد.

سوم آنکه وقف کردن به او حرام نباشد، یعنی مسلمان نمی‌تواند چیزی را بر کافر حری می‌گذرد اگر چه رحیم او باشد. وقف کند، زیرا اعانت بر حرب علیه مسلمین بوده و حرام است.^{۱۵}

شرایط وقف

صاحب «الشرايع الاسلام» چهار شرط را برای حجت وقف ذکر می‌کند:

اول: دوام، یعنی وقف باید ابدی باشد نه موقت.

دوم: تنجیز، یعنی این که معلق و مشروط نباشد.

سوم: به تصرف دادن، یعنی مسلط کردن موقوف علیه (متولی یا حاکم شرع) بر موقوفه و برداشتن تسلط خود از آن.

چهارم: از خود بیرون کردن، یعنی بر خود وقف نکردن.

مروری بر تاریخچه وقف از صدر اسلام تا کنون

تاریخچه وقف به پیش از ظهور اسلام باز می‌گردد. این عنوان پیش از اسلام بین پیروان همه ادیان در غرب و شرق متداول بوده و اداره معبدها، صومعه‌ها و آتشکده‌ها، زندگی اسقفها، موبدان و کاهنان از منافع موقوفات بوده است. بعد از ظهور اسلام این روش پسندیده از زمان تشریح و روزگار رسول خدا صلی الله علیه و آله و امامان معصوم علیهم السلام و زمان صحابه تا روزگار تابعین و تابعان آنان ادامه یافت. برای نخستین بار رسول گرامی اسلام در سال سوم هجرت، پس از جنگ احد، هفت بوستان و مزرعه آماده راه به نام «ساتین سبعة» یا «حیطان السبعة» که به آن حضرت هدیه شده بود وقف کرد.^{۱۷}

این هشام در این باره می‌گوید: «مخیر یق» که از عالمان بزرگ اهل کتاب در مدینه و دارای ثروت فراوان بود، پیامبر صلی الله و علیه و آله را بسیار دوست می‌داشت؛ از این رو در روز شنبه ای به یهودیان گفت: شما می‌دانید که یاری دادن حضرت محمد صلی الله و علیه و آله حق است و باید او را یاری کنید. آنان گفتند امروز شنبه است و نباید کاری انجام داد. او گفت شما شنبه ای ندارید. پس اسلحه خود را به دوش گرفت و به طرف احد برای یاری قومش روی نهاد. قبل از حرکت، وصیت او به قومش این بود که اگر کشته شوم تمام اموال من از آن محمد صلی الله و علیه و آله است که عمل کند در آن حال به آنچه خدا راضی است. وقتی کار جنگ در احد شروع شد، با دشمنان رسول خدا جنگید و کشته شد و رسول خدا اموال او را پذیرفت و آنها را در مدینه صدقه داد.^{۱۸}

پس از ظهور اسلام وقف با تأثیر پذیری از جهان بینی اسلامی و اعتقاد به معاد به صورتی استوار و جهت دار مطرح و روز به روز به شمار موقوفات گوناگون افزوده شد. بسیاری از مدرسه‌ها، خانقاه‌ها و تکیه‌ها دارای زمین و باغ و کشتزار شدند. البته وقف در طول تاریخ اسلام در دوره‌های مختلف حاکمیت خلفا و شاهان، دستخوش فراز و نشیبهایی شده است.

علامه طباطبایی می‌فرماید: «از آغاز ظهور اسلام تا کنون کشور ایران ۳ بار، ترکیه ۲/۵ بار و مصر ۲ بار به زیر وقف رفته و هر بار پس از تصرف غاصبانه دوباره وقف شده است».^{۱۹}

با مراجعه به تاریخ بسیاری از موقوفات آستان قدس رضوی و برخی حریمهای امامزادگان و بقاع و مزارات می‌بینیم که قدیمی‌ترین آنها از قرن ششم نمی‌گذرد و از آن به بعد است که سال به سال تعداد رقبات موقوفی افزونی می‌گیرد. از فرمانروایانی که کارهایشان در این زمینه چشمگیرتر بوده می‌توان از سنجر سلجوقی، سلطان محمد خدابنده ایلخان مغول، شاهرخ تیموری و همسر نیکوکار و بسند همت او، گوهرشاد آغا که مسجد گوهرشاد مشهد و دو رواق بزرگ حرم پاک امام هشتم علیه السلام به دستور و نفعه او ساخته شده است و بابینگر میرزا فرزند گوهرشاد آغا، امیر علی شیر نوایی وزیر ابو سعید بهادر، پادشاهان صفوی به ویژه شاه عباس بزرگ، نادر شاه افشار و برخی شاهان قاجار نام برد.

علامه طباطبایی: «از آغاز ظهور اسلام تا کنون کشور ایران ۳ بار، ترکیه ۲/۵ بار و مصر ۲ بار به زیر وقف رفته و هر بار پس از تصرف غاصبانه دوباره وقف شده است».

ولی در مورد موقوفه های عام (هزینه های عمومی، عزاداری، اطعام) وضع این چنین نیست. اصولاً موقوفه ای از این دست، با سابقه ای طولانی نمانده است و به ندرت قدمت موقوفات عام به سه سده می‌رسد. به ویژه که هر چند گاه یکی از زورمداران، این نوع موقوفات را به دلایل گوناگون تصرف کرده‌اند و بساز مردم خیر اندیش به سیره گذشته، به کار وقف کردن برای مصارف عمومی روی آورده‌اند و گروهی از نیازمندان از آن بهره گرفته‌اند و به روان پاک نیکوکاران درود فرستاده‌اند.

شاید آخرین باری که این موقوفات به ضبط حکومتی درآمدند به فرمان نادر شاه افشار بوده است.^{۲۰} در این خصوص به قسمتی از تاریخ توجه فرمایید: «... نادر با روحانیون و شیعه رابطه خوبی نداشت و برای تضعیف آنها قسمت اعظم زمینهای موقوفه را به ارزش یک میلیون تومان ضبط کرد؛ با این حال پس از پایان عصر نادری و سپری شدن دوره فترت و آشوب و استقرار حکومت قاجاریه، بار دیگر سنن قدیم تجدید شد. در

دوره فاجاریه، کسانی که به وقف دارایی خود اقدام کرده‌اند کم نیستند.^{۲۲}

پس از انقلاب مشروطه ایران، در قانون مدنی ایران که مقتبس از فقه اسلامی است، از وقف بحث مخصوصی شده و آیین نامه‌ها و مقرراتی برای آن تنظیم شده است.^{۲۳}

پس از پیروزی انقلاب شکوهمند اسلامی و استقرار دولت جمهوری اسلامی ایران، طرح سازمان مرکزی اوقاف تدوین گردید که در تاریخ ۱۳۵۸/۶/۲۸ به تأیید سازمان امور اداری و استخدامی کشور رسید. مهم‌ترین وظیفه و اختیار سازمان اوقاف و امور خیریه، اداره امور موقوفات عام که فاقد متولی بوده یا مجهول التولیه است و موقوفات خاصه در صورتی که مصلحت وقف و بطون لاحق و یا رفع اختلاف موقوف علیهم متوقف بر دخالت ولی فقیه باشد، است.^{۲۴}

امروزه مردم مسلمان و نیکوکار ایران اسلامی به این نیت حسنه پایبند و معتقد هستند و در امور مختلف موقوفات دارند.

بررسی کارکرد نظری نهاد وقف

وقف حداقل دو اثر مهم درونی و بیرونی دارد. اثر درونی وقف به انسان خیری بر می‌گردد که مبادرت به این عمل صالح کرده و با وقف یک بخش و یا تمام اموال خود، درون خویش را پالایش کرده و به تزکیه نفس پرداخته است. او از این طریق تعلقات مادی را از خود زدوده و روحیه مال‌اندوزی و تکیه بسر ثروت دنیوی را از خود دور کرده است. در مورد اثر بیرونی وقف نیز می‌توان گفت اگر وقف در جامعه گسترش یابد می‌تواند بسیاری از معضلات اجتماعی را حل کرده و در محو فقر و محرومیتها تأثیر شگرف بگذارد و از اختلافات شدید طبقاتی جلوگیری نماید؛ به طبع اینها اسباب تألیف قلوب مسلمین نسبت به یکدیگر فراهم شود.^{۲۵}

آثار اقتصادی وقف

در این قسمت به برخی آثار اقتصادی وقف که از اهمیت بیشتری برخوردار است اشاره می‌شود:

نقش وقف در گسترش مالکیت

در وقف برخلاف انواع مالکیتها که حرکت از مالکیت عمومی به مالکیت خصوصی است، مالکیت خصوصی به نوعی، به مالکیت عمومی تبدیل می‌شود؛ زیرا اموال موقوفه همچون اموال عمومی، قابل فروش، بخشش و به ارث گذاشتن نیستند و غالباً به موقوف علیهم تعلق دارند. یعنی اصل آنها ثابت و غیر قابل انتقال و درآمد آنها برای موقوف علیهم است. وقف هدایت مالکیتهای خصوصی افراد به سمت مصالح

عمومی است که اسلام آن را با شرایطی مورد تأیید قرار داده است. وقف راهی است که انسان می‌تواند مالکیت خود را تا ابد تضمین نماید و این تنها استثنایی است که در ابدی کردن مالکیت وجود دارد.

و به همین جهت است که وقف مصداق صدقه جاریه می‌شود و برای واقف همیشه مفید و ثمر بخش خواهد بود. لذا اسلام سفارش می‌کند که اگر می‌خواهی مالکیت اموالت در اختیار باشد و در راهی که می‌خواهی به مصرف برسد آن را در راه خدا وقف کند.^{۲۶}

نقش وقف در تأمین اجتماعی

فقر یکی از موانع عمده پیشرفت و سعادت انسان و به فعلیت رسیدن قوه‌ها و استعدادهایی است که خداوند متعال برای نیل انسان به کمال مورد نظر که هدف آفرینش است، به او داده است. یکی از جاهایی که وقف می‌تواند به طور فعال وارد عمل شود و موانع سعادت و به فعلیت رسیدن استعدادهای انسان را برطرف کند، در مقسام محو فقر و در نتیجه تأمین اجتماعی است. به همان میزان که وضع مالی مسلمین بهبود پیدا می‌کند، در موقوفات نیز از جهت کمی و کیفی گسترش و تغییراتی حاصل می‌شود.

تعدادی از مصارف و مواردی که بر آنها وقف صورت گرفته است از این قرار است:

مساجد، مدارس، کتابخانه‌های عمومی، بیمارستانها، مسافرخانه‌ها، نوانخانه‌ها، آب انبارها، آبگینه‌ها و قنات، پادگانهای نظامی و جنگی، تهیه سلاح و ادوات جنگی برای مجاهدین، تجهیز سربازان و مبارزان، تعمیر پلها و معابر عمومی، قبرستانها، بچه‌های سرراهی، ایتم معلولین، زمین‌گیران و درماندگان، بیچارگان، زندانیان، کمک و وام به تجار، تهیه بذره‌های زراعی برای کشاورزان، تهیه ادوات کشاورزی و چهارپایان برای زارعین، غرس اشجار و درختان میوه برای زیبایی شهر و استفاده عابرین و مصارف خیریه دیگر از قبیل قرائت قرآن، تأمین مخارج علما و دانشمندان، قربانی عید قربان و اطعام در رمضان، اوقاف برای درمان بیماران روانی، اوقاف برای تشکیل خانواده، وقف برای فرو نشاندن خشمها و ...

این عناوین تمامی آنچه را که یک جامعه پیشرفته و متعالی در بعد تأمین اجتماعی احتیاج دارد، در بر می‌گیرد.

نقش وقف در کاهش اختلافات طبقاتی و به وجود آوردن عدالت اجتماعی

وقف با توزیع مجدد درآمد بین افراد، جامعه را به سمت توازن اجتماعی هدایت می‌کند. در وقف بیشتر افراد محتاج و فقیر ذینفع هستند و لذا اگر چه وقف به عنوان یک امر اخلاقی شناخته شده، ولی در عمل تأثیر

اسلام سفارش می‌کند که اگر می‌خواهی مالکیت اموالت در اختیار باشد و در راهی که می‌خواهی به مصرف برسد آن را در راه خدا وقف کن.

اضافی در مقابل حجم مشخص کالا، قیمت‌ها افزایش یافته و ارزش پول کاهش می‌یابد.

شیوه دومی که موجب تحقق این هدف می‌شود تشویق و ترغیبی است که در اسلام از برخی فعالیت‌های اقتصادی به عمل آمده است و آنها را در ردیف عبادات بر شمرده است. از جمله این فعالیت‌ها قرض دادن، انفاق و وقف است. به علت اجر و ثواب فوق العاده ای که شرع برای انفاق و وقف قایل شده مسلمانان اشتیاق فراوانی به انفاق و وقف ثروت خویش داشته و دارند.

شور و شوق برای انفاق در صدر اسلام تا حدی بود که برخی از مسلمانان ایثار می‌کردند.

قرآن کریم ضمن تجلیل و ارزش نهادن بر کردارهای یاد شده، انفاق را نوعی سرمایه‌گذاری برای مسلمانان اعلام می‌کند که ممکن است تا هفتصد برابر بازدهی داشته باشد.^{۳۲}

بسمه همین جهت یاران و پیروان رسول خدا صلی الله علیه و آله نه فقط از درآمد خود انفاق می‌کردند بلکه ثروت خویش را هم وقف می‌نمودند. اوقاف حضرت علی علیه السلام، حضرت فاطمه و سایر یاران رسول خدا در تاریخ ثبت شده است.^{۳۳}

ثبات اقتصادی

نوسانات اقتصادی و بحران‌های ناشی از آن همواره خطری جدی برای امنیت دولتها به حساب می‌آید. اقتصاد هر کشور متکی به عناصری همچون درآمدها منابع غنی و سرشار و بالاخره مدیریت کارآمد و برنامه ریزی است. یکی از نشانه‌های پالاندگی اقتصادی هدفمند شدن کلیه الگوهای اقتصادی و رسیدن به مرز خودکفایی و استقلال است. عوامل متعددی برای سنجش میزان رشد اقتصادی در میان کشورها دخیل است که پراهمیت‌ترین آنها فراهم بودن شرایط و بستر لازم برای انجام فعالیت‌های گوناگون اقتصادی و رفع موانع موجود در این میان خواهد بود.

وابستگی یکی از آنها و عناصر مضر برای رسیدن به آستانه رشد اقتصادی و خودکفایی سیاسی است. اگر وقف از قالب کنونی خود خارج شود و ابعادی وسیع‌تر و زمینه‌هایی جدیدتر را شامل گردد، خواهد توانست به عنوان عنصری کارسازتر برای رسیدن به مفهوم رشد اقتصادی تلقی شود. تعریف زمینه‌های جدید وقف و هدایت موقوفات به سوی هدف‌های متعالی اقتصادی، نهادی متشکل، صاحب تفکر و انقلابی را خواهد طلبید که از میان تمامی تشکلهای فعلی، سازمان اوقاف و امور خیریه واجد تمامی شرایط مذکور بوده و موجه‌ترین مؤسسه برای تحقق اهداف ذکر شده است.^{۳۴}

به سزایی در تأمین عدالت اجتماعی دارد؛ همچنین از عوارض سوء بسی عدالت‌های اجتماعی و شکاف‌های طبقاتی تا حد زیادی می‌کاهد و از حاد شدن مشکلات اجتماعی جلوگیری می‌کند.^{۳۷}

بر خلاف محیط‌های مادی که تکاثر و اشرافیت، ملاک برتری است و همه سعی می‌کنند همه چیز را در انحصار خود در آورند، در محیط اسلام سادگی، ایثار و تعمیم ثروت‌های اضافی شخصی از راه وقف، حبس، هبه و غیره، نه تنها ملاک برتری است، بلکه عبادت بزرگ محسوب می‌شود. سیاست اسلام بر کنترل و تعدیل و حفظ ثروت جامعه است؛ به این ترتیب تمام راه‌هایی را که منجر به سرمایه‌داری بدون کار می‌شود، کنترل کرده و با گرفتن خمس و زکات و تشویق افراد ثروتمند به وقف موجب تقویت افراد ضعیف و فقیر شده و فاصله بین این دو طبقه را بسیار کم کرده که نتیجه آن ایجاد جامعه‌ای متعادل است.^{۳۸}

جبران کمبود خدمات دولتی

یکی از مشکلات و موانع موجود در امر خدمت‌رسانی به اقشار مختلف مردم کمبود بودجه و عدم تأمین اعتبار کافی از سوی دولتها بوده است. هر چند اساس کار دولتها به ایجاد رفاه نسبی مردم و ارایه خدمات ضروری به آنان استوار گشته است، ولی بنا به عللی که عموماً به برنامه‌های کلان دولتها، نوسانات اقتصادی و تجاری، سیاست‌های مدون سیاسی و اقتصادی و کمبود منابع و... باز می‌گردد، دولتها در مقاطعی قادر به هدایت کردن مسیر خدمت‌رسانی و حمایت‌های پوششی نخواهند بود و این بخش در عمل دچار اختلال خواهد شد. در این هنگام مؤسسات خصوصی نقش بخش دولتی را ایفا خواهند کرد و خللا ناشی از معضل ناتوانی دولت را پوشش خواهند داد.

موقوفات نیز که جوشیده از همت والای انسان‌های نیکوکار جامعه است، از مؤثرترین ابزار تأمین رفاه مردم و پوشش دهنده کاستیها و نواقص موجود از سوی دولت است.^{۳۹}

تنظیم‌کننده جریان پول و کالا در اقتصاد

یکی از اهداف سیاست‌های پولی، جذب پس‌اندازها و هدایت آنها به سوی سرمایه‌گذاری است تا توازن گردش پول و کالا حفظ شسته و ارزش پول مصون بماند. یکی از راه‌های تحقق این هدف در اسلام تحریم فعالیت‌هایی است که پس‌اندازها را از مسیر سرمایه‌گذاری منحرف می‌سازد؛ مثل تحریم کنز و ربا. در اقتصاد سرمایه‌داری به علت وجود بهره، قسمتی از پول از گردش خارج شده و وارد جریان سفته‌بازی و کنز می‌گردد. در نتیجه در مقابل این قسمت از پول، کالایی در جامعه تولید نمی‌شود. بنابراین با وجود این پول

امام خمینی (ره): لازم نیست که واقف مسلمان باشد، بلکه وقف کافر هم (در چیزی که از مسلمان است) بنا بر اقوی صحیح است و نیز وقف کافر در چیزی که بنا بر مذهب او صحیح است. درست است، چون فقه اسلامی مقررات مذهب را اعتراف می‌کند.

کوچک شدن حجم و اندازه دولت

با توجه به مطالبی که بیان شد و موارد مختلفی که می‌توان در آنها وقف کرد، متوجه این نکته ظریف می‌شویم که گسترش فرهنگ وقف باعث کوچک شدن اندازه دولت در بسیاری از موارد می‌شود. توضیح آنکه طبق ادبیات اقتصاد دولت در جاهایی که بخش خصوصی سرمایه‌گذاری نمی‌کند دخالت خواهد کرد. اما از آنجایی که در فرهنگ غنی اسلامی راه‌های مختلفی برای دخالت بخش خصوصی در اموری که در جوامع غربی بخش خصوصی متکفل آن نمی‌شود، رایج کرده است؛ مثل وقف و انفاق.

به نظر می‌رسد که در نظام اسلامی حجم دولت باید بسیار کوچک باشد؛ چرا که دولت دیگر مجبور نخواهد بود که اموری مانند تأمین اجتماعی، آموزش و حتی بهداشت را دغدغه‌های اصلی خود قرار دهد و بودجه‌های کلانی را به آن اختصاص دهد.

تشکیل سرمایه در بازارهای مالی از طریق وقف

مدهاست که ما در کشورمان از تنوع بازار سرمایه، تنوع بازارها، تنوع نهادها، از تنوع مالی برای تجهیز پس اندازها و افزایش سرمایه‌گذاری در مملکت و بالا بردن تشکیل سرمایه و نرخ بالای تشکیل سرمایه صحبت می‌کنیم. وقتی به نمونه‌های خارجی نگاه می‌کنیم، می‌بینیم آنها نهادهایی به نام Trust Fund یا Endowment Fund دارند که دومی را می‌توانیم صندوق وقفی تعریف کنیم. طی سالهای طولانی این نهاد به کار مشغول بوده و صندوق وقفی و صندوق Trust در غرب و شرق دور، تأمین کننده مالی بسیاری از مؤسسات فرهنگی و اجتماعی بوده‌اند. ایجاد و گسترش چنین نهادهای وقفی و صندوق‌هایی در ایران می‌تواند تا حد زیادی موجب گسترش بازارهای مالی و رشد سرمایه‌گذاری در کشور شود.

وقف مطلوب دین

فلسفه تأسیس و ترویج نهاد وقف در اسلام بر کردن خلأها و بسرطرف کردن نیازهای فرهنگی اجتماعی و اقتصادی در جامعه اسلامی است. از صدر اسلام تا کنون به دنبال بروز مشکلی در زندگی اجتماعی و اقتصادی، انسانهای خیر و نیکوکار با ایجاد موقوفات و قرار دادن درآمدهای آن در جهت رفع مشکل اقدام نموده‌اند.

با مروری بر اسناد وقف و تاریخچه اوقاف ملاحظه می‌شود واقفین با دور اندیشی و بلند نظری وصف ناپذیری حتی برای رفع نیازهای به ظاهر کوچک و کم اهمیت اقدام به وقف نموده‌اند که مطالعه آن موجبات شگفتی و تحسین هر خواننده‌ای را فراهم می‌سازد. برای مثال ابن بطوطه حکایت می‌کند که «روزی از

کوچه‌ای در دمشق می‌گذشتم، غلام بچه‌ای را دیدم که از دست او قدحی چینی بر زمین افتاده و شکسته بود و مردم به گرد او جمع شده بودند. یکی از آن میان به پسرک گفت خرده‌های قدح را بگیر و نزد متولی اوقاف ظروف ببر. غلام بچه پاره‌های شکسته را جمع کرد و با آن مرد نزد متولی رفت و آن خرده‌های ظرف را به وی نشان داد و او از درآمد موقوفه مخصوص این کار پولی برابر قدح به آن پسر داد تا قدحی مانند قدح شکسته خریده، از مضروب شدن و دشنام شنیدن از خواجه و بانوی خود رهایی یابد».

موانع وقف

در این قسمت به دو مورد از کارهایی که باعث دلسردی مردم شده و میل به وقف را در آنها می‌میراند می‌پردازیم.

— عمل نکردن به نیت واقف: یکی از عواملی که پس از انقلاب موجب کاهش انگیزه برای وقف کردن شده عمل نکردن به نیت واقف است.

استاد دکتر سید جعفر شهیدی در نامه‌ای به مجله وقف چنین می‌گوید: بکشید درآمدهای رقبه عیناً به مصرفی برسد که واقف تعیین کرده است، مگر آنکه چنان مصرفی حقیقتاً متعذر باشد. یعنی نتوان انجام داد. بدین نیندیشید که ممکن است انجام آن از لحاظ منطق امروزی سودی نداشته باشد. اگر مورد مصرف وقف را به هم بزنیم واقف‌هایی که می‌خواهند موقوفه آنها پایدار باشد دیگر به این کار رغبت نخواهند کرد چرا که احتمال می‌دهند با موقوفه آنها هم نظیر همین کار را بکنند.

— تغییر نام موقوفات: متأسفانه پس از انقلاب اسلامی که تب تغییر نامها به علت جو انقلابی تمام کشور را فرا گرفته بود اسامی بعضی از موقوفات نیز تغییر یافته است که عملی برای زدودن وقف و واقف تلقی شده و اثرات منفی بسیاری روی انگیزه واقفین داشته و چه بسا که مورد اعتراض بستگان و یا بازماندگان واقف قرار گرفته است. برای ترویج وقف و اثبات حفظ امانت از سوی متولی یا اوقاف، باید اسم حقیقی وقف به صورت لا یتغیر باقی بماند تا مردم به اثرات جاودانی خود اطمینان یابند.

راه‌های عملی برای بهبود کار کرد وقف در جامعه

همان گونه که در روزگار ما اغلب پدیده‌ها کار کرده‌های جدیدی پیدا کرده‌اند و در نتیجه تأثیر و کار برد قبلی خود را از دست داده‌اند، پدیده وقف نیز در تلفیق با تجربیات و علم و نیازهای امروز اجتماعی، لاجرم می‌تواند تأثیر و کار سازی بیشتری داشته باشد. از آنجایی که وقف مطلوب دین، تشخیص نیازهای جامعه به صورت درونزا و برطرف کردن آنها توسط

فلسفه تأسیس و ترویج نهاد وقف در اسلام بر طرف کردن خلأها و برطرف کردن نیازهای فرهنگی اجتماعی و اقتصادی در جامعه اسلامی است.

صورت پذیرد محترم شمرده می‌شود ولی جهت بخشیدن و تعریف دقیق از چگونگی و نحوه‌ی ارائه عمل خیر می‌تواند در افزایش آثار مثبت و نتایج حاصله از آن تأثیر بسزایی داشته باشد.

۳- قالب و چارچوب کنونی وقف نیازمند بازنگری اساسی است. منحصر کردن عمل وقف به برخی امور خاص از شعاع تأثیر و فواید مورد انتظار آن خواهد کاست. زمینه‌های فراوانی را می‌توان یافت که وقف می‌تواند در آنها وارد گردد و یا با آنها مرتبط شود. یکی از عوامل کم‌سویی و کم‌فروغی پدیده‌های اجتماعی محدودیت حوزه‌ی عمل و منحصر بودن به عناصر و عوامل محدود است.

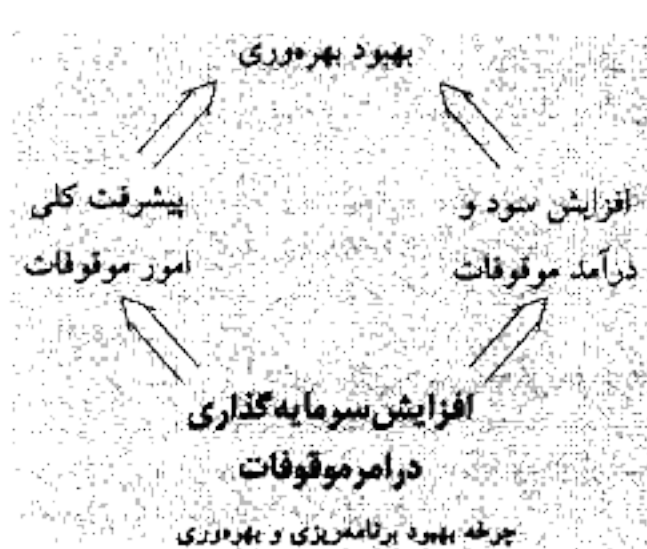
۴- وقف مربوط به طبقه‌ای خاص و یا مقطع سنی خاص نیست. باید زمینه‌ای ایجاد کرد تا برخلاف فضای حاکم فعلی تمامی طبقات و اقشار مردم و در هر گروه سنی امکان و استعداد انجام این عمل خداپسندانه را داشته باشند.

۵- ارج نهادن به مقام و منزلت اشخاص پیشقدم در امر وقف از اهم واجبات و از وظایف مهم سازمانهای مرتبط با امر وقف است. اگر اشخاص وقف‌کننده به واسطه عمل نیکشان به نحوی مناسب و شایسته مورد اکرام و تقدیر قرار گیرند انگیزه و اشتیاق مبادرت به این عمل در نزد افراد دیگر نیز تقویت خواهد شد و در گسترش این سنت خداپسندانه مؤثر خواهد بود.

۶- هموار کردن موانع موجود در امر وقف، مرتفع نمودن مشکلات قانونی و حقوقی در این ارتباط و آسان کردن شرایط و تشریفات رسمی مرتبط با موقوفات، از عوامل مؤثر در بسط و رواج سنت وقف در جامعه ارزیابی می‌شوند.

ب- راه کارهای اقتصادی برای افزایش وقف

۱- رسیدگی مستمر به وضعیت موقوفات و بررسی

افراد خیر از طریق ایجاد موقوفات متناسب است، مهم‌ترین راه برای برگرداندن وقف به جایگاه اصلی و کاراتر شدن آن، جهت‌دهی و آگاهی دادن به واقفان توسط دولت در راستای برآورده ساختن مشکلات و نیازهای اجتماع است. تنها در این صورت است که آثار مبارک وقف در جامعه ظاهر شده و نظام اسلامی راه رشد و توسعه و سعادت را طی خواهد کرد. البته مشکل توسعه نیافتگی کشور ما خود را در اداره موقوفات نیز نشان می‌دهد.

عدم وجود مدیریت کارا و خلاق در جهت افزایش بهره‌وری موقوفات، عدم نظارت دقیق بر عملکرد ادارات اوقاف، عدم وجود اطلاع‌رسانی شفاف و دقیق جهت تئور افکار عمومی و غیره از جمله مسائلی است که در صورت حل شدن آنها اولاً بهره‌وری موقوفات افزایش می‌یابد و ثانیاً مردم از عملکرد سازمان اوقاف اطمینان یافته و با میل بیشتری موقوفات خود را به دست سازمان اوقاف می‌سپارند.

برخی از راه‌های افزایش بهره‌وری موقوفات

عوامل مؤثر در بهره‌وری را می‌توان در این موارد خلاصه نمود: مدیریت، سرمایه‌گذاری، تحقیق و توسعه، مقررات دولتی، ترکیب نیروی انسانی، درصد بهره‌برداری از امکانات، امنیت شغلی و در نهایت اخلاق کار. بنابراین اگر بخواهیم بهره‌وری موقوفات افزایش یابد باید شرایطی را فراهم آوریم تا این معیارها بهبود پیدا کند. به عنوان مثال چنان که در نمودار زیر مشاهده می‌شود پیشرفتهای تکنولوژیکی نه تنها باعث بهبود بهره‌وری می‌شوند بلکه به عنوان بخشی از چرخه بهبود برنامه‌ریزی منجر به افزایش سود سرمایه‌گذاری شده و می‌تواند باعث سرمایه‌گذاری جدید در موقوفات و تسریع در روند تعامل متقابل بین عوامل عنوان شده در چرخه برنامه‌ریزی و بهره‌وری گردد:

در ادامه توصیه‌ها و پیشنهادهای برای افزایش بهره‌وری اقتصادی وقف آرایه می‌شود:

الف- راه کارهای عمومی برای گسترش وقف

۱- هر چند عمل وقف عملی شخصی و اختصاصی به حساب می‌آید ولی تشویق افراد به این امر و تفهیم نمودن مزایای اجتماعی و اقتصادی نهفته در آن می‌تواند در گسترش و اشاعه این عمل خداپسندانه مؤثر باشد. بنابراین امر تبلیغ و آموزش احکام و آثار وقف باید مورد توجه خاص قرار گیرد و باید به دنبال راه‌هایی مؤثر و کار ساز برای تعیین جایگاه وقف در اجتماع و ساختن انسانهای علاقه‌مند به وقف بود.

۲- هر عمل خیری که به قصد و نیت رضایت الهی

هموار کردن موانع موجود در امر وقف، مرتفع نمودن مشکلات قانونی و حقوقی در این ارتباط و آسان کردن شرایط و تشریفات رسمی مرتبط با موقوفات، از عوامل مؤثر در بسط و رواج سنت وقف در جامعه ارزیابی می‌شوند.

امکان اصلاح و مرمت ضایعات وارده به آنها جهت تأمین کارآیی و بهره‌وری هر چه بیشتر از آنها.

۲- بهینه‌سازی سیستم اداره و کنترل موقوفات و به روز کردن آن، ترمیم ساختار مدیریتی موجود در آنان و به کارگیری عوامل مستعد دلسوز و متخصص در رأس امور مرتبط با وقف.

۳- ارزیابی و سنجش درست از میزان واقعی درآمدها و عواید حاصله از موقوفات و مشخص کردن میزان افزایش یا کاهش آن نسبت به سنوات قبل.

۴- مطالعه و بررسی امکان توسعه بهره‌وری اقتصادی از موقوفات موجود و فراهم کردن شرایط احراز آن و در نتیجه افزایش درآمدهای حاصله.

۵- متمرکز کردن خدمات ناشی از موقوفات در بخش‌های میانی و پایینی اجتماع به منظور تأمین احتیاجات اساسی و ضروری اقشار محروم و آسیب‌پذیر جامعه و برقراری تعادل اقتصادی و استقرار عدالت اجتماعی در بهره‌گیری از کلیه امکانات زیستی.

۶- بررسی امکان تغییر برخی از کاربری‌های خاص در موقوفات به منظور استفاده بهینه و مطلوب‌تر از امکانات و شرایط موجود (با فرض عدم وجود موانع فقهی و شرعی) و سوق دادن آنها به طرف نیازهای واقعی جامعه.

۷- مشخص کردن حوزه فعالیت‌هایی که موقوفات می‌تواند در آنها نقش داشته باشد و یا در موازات آنها قرار گیرد.

۸- افزایش بازدهی مهم‌ترین عامل در ارتقای بهره‌وری محسوب می‌شود. هر چقدر خدمات ناشی از موقوفات رایه‌حد استاندارد و احتیاجات واقعی مردم نزدیک‌تر نماییم، اهداف بهره‌وری دست‌یافتنی‌تر خواهند شد.

۹- آرایه‌میزان کار موقوفات در دوره‌های منظم به منظور آگاهی عموم از نتایج حاصله از عملکرد موقوفات و آشنایی با کم و کیف فعالیت‌های مختلف آن.

۱۰- در آن بخش از موقوفات که استفاده از آن مستلزم پرداخت وجوهاتی است، رعایت وضعیت اقشار محروم جامعه لحاظ شده و حقوق افراد مستمند حفظ شود و تحت هیچ عنوان، عاملی همچون درآمدزایی به سر ارزشهای پایدار و ارزشمند انسانی غلبه نکند.

۱۱- ارتقای سطح خدمات رسانی در موقوفات به موازات و متناسب با خدمات مشابه در بخش‌های دیگر و با در نظر گرفتن تمهیداتی خاص به منظور موفقیت چشمگیرتر در عرصه رقابت‌های نزدیک تجاری و اقتصادی.

۱۲- تغییر ساختار و بهینه‌سازی مدیریت اداره موقوفات و به کارگیری روش‌های نوین مدیریتی نقش عمده‌ای در بهره‌وری و کارآیی هر چه بیشتر موقوفات خواهد داشت.

۱۳- بررسی راه‌های عملی جهت کاهش هزینه‌های ناشی از بهره‌برداری موقوفات (خدمات، تعمیرات، فرسودگی، بازسازی و...) عامل دیگر برای ارتقای وضعیت اقتصادی آنها خواهد بود.

۱۴- بررسی امکان مشارکت و سرمایه‌گذاری مردم در امور مرتبط با موقوفات و بررسی کارشناسانه جهت تعیین نحوه، چگونگی و میزان این مشارکت.

ج- راه کارهای فرهنگی ترویج وقف در جامعه

برای شکوفایی وقف و گسترش فرهنگ وقف در جامعه تنها یک نهاد یا ارگان مسئول نیست بلکه همه دستگاه‌های تبلیغی و اجرایی کشور موظفند تا در جهت اعتلای فرهنگ وقف در جامعه با یکدیگر همکاری کرده و زمینه‌های شکوفایی آن را فراهم آورند. سازمان اوقاف و امور خیریه، مبلغان دینی، ائمه جمعه و جماعات، وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی، سازمان تبلیغات اسلامی، سازمان فرهنگ و ارتباطات اسلامی، وزارت فرهنگ و آموزش عالی، وزارت آموزش و پرورش، سازمان صدا و سیما، وزارت کشور و مجلس شورای اسلامی از جمله نهادها و وزارتخانه‌هایی هستند که در چگونگی ترویج و اشاعه فرهنگ وقف در جامعه نقش اساسی دارند.

در زیر به چند روش جهت ترویج فرهنگ وقف در جامعه اشاره می‌شود:

۱- یکی از دلایل کم بودن استقبال مردم از اوقاف و وقف کردن، عدم آگاهی مردم نسبت به جایگاه وقف در اسلام و جایگاه اوقاف در جامعه است. مردم با مسایل و موارد مصرف اوقاف آشنایی ندارند. سازمان اوقاف و امور خیریه باید با انتشار کتاب یا مجله و یا از طریق مبلغان دینی، جایگاه و اهمیت وقف را در جامعه مشخص کند تا زمینه‌گرایی مردم به وقف فراهم آید.

۲- متأسفانه در کشور ما درباره وقف کمتر تحقیق و مطالعه صورت گرفته است. انجام تحقیق و مطالعه درباره اوقاف، به گسترش فرهنگ وقف در جامعه کمک می‌کند. تشویق اهل قلم به نوشتن کتاب با موضوع وقف یک راه است.

۳- معرفی واقفان گذشته و حال در قالب یک کتاب یا مجله یا مطبوعات به خاطر این که انگیزه وقف کردن در مردم پدید آید و بدانند که انجام کارهای خیر توسط آنها مورد تقدیر جامعه و مسؤولان است.

۴- نظارت بر حسن اجرای وقف در جامعه.

۵- تهیه فهرست کامل موقوفات کشور از سوی سازمان اوقاف و امور خیریه و معرفی آنها به مردم از طریق مطبوعات و صدا و سیما و یا گنجاندن در کتب درسی برای آشنایی دانش آموزان با موقوفات کشور.

۶- در نظر گرفتن مجازات سخت برای کسانی که به موقوفات تعدی و تجاوز می‌کنند (توسط مجلس شورای اسلامی).

۷- در نظر گرفتن امتیاز و تسهیلات برای واقفان تا دیگران نیز به انجام وقف مبادرت ورزند. (توسط مجلس شورای اسلامی).

۸- از موقوفات توسط صدا و سیما گزارش تهیه شود و توجیه شود که این موقوفات منشأ چه اثرات مثبت

عوامل مؤثر در بهره‌وری را می‌توان در این موارد خلاصه نمود: مدیریت، سرمایه‌گذاری، تحقیق و توسعه، مقررات دولتی، ترکیب نیروی انسانی، درصد بهره‌برداری از امکانات، امنیت شغلی و در نهایت اخلاق کار.

ی و فرهنگی بوده اند و واقفان این آثار نیز

معرفی

- ۹- رقبساتی که در گذر زمان به علت درآمد کم یا رسیدگی نشدن و اهمال تخریب گردیده‌اند و موجبات دلسردی مردم و ایجاد ذهنیت منفی می‌شوند، به نحو ممکن و در اسرع وقت تبدیل به احسن و یا استفاده بهینه شوند و یا با سرمایه‌گذاری بازسازی گردد تا از وقف، منظره‌ای نامطلوب رؤیت نشود.
- ۱۰- اسامی واقفان در لوحه‌ای ثبت و بر روی محل موقوفه نصب گردد.
- ۱۱- یکی از کارهای مراکز فرهنگی و هنری وابسته به وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی و صدا و سیما باید صرف نشان دادن هنر وقف در ایران باشد.

به امید روزی که شاهد شکوفایی و گسترش هر چه بیشتر فرهنگ وقف در جامعه باشیم.

پی نوشتها:

- ۱- کشف/ ۴۶.
- ۲- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۴۴۶.
- ۳- سلیمی فر، مصطفی، نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن، ص ۹.
- ۴- لطف عطاء، اسد الله، مجله میراث جاویدان، شماره ۳۰، نگاهی به وقف در عرصه تحولات جدید، ص ۱۳۲.
- ۵- سلیمی فر، مصطفی، همان، ص ۱۸۱.
- ۶- همان، ص ۱۸۴.
- ۷- شهابی، علی اکبر، تاریخچه وقف در اسلام صص ب و ج.
- ۸- غفوری روزبهانی، ناصر، بررسی منابع درآمدی سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان برنامه و بودجه، ص ۴.
- ۹- سلیمی فر، مصطفی، همان ص ۱۱ و ۱۲.
- ۱۰- جناتی، محمد ابراهیم، میراث جاویدان، شماره ۲۷، صص ۳۶ و ۳۵.
- ۱۱- میر معزی، سید حسین، نامه مفید، شماره ۱۴، ص ۲۰۸.
- ۱۲- سلیمی فر، مصطفی، همان، ص ۱۹.
- ۱۳- امام خمینی، سید روح الله الموسوی، تحریر الوسیله، ج ۲، ص ۶۹.
- ۱۴- سلیمی فر، مصطفی، همان، ص ۱۹.
- ۱۵- همان، ص ۲۱.
- ۱۶- همان، ص ۲۵.
- ۱۷- غفوری روزبهانی، ناصر، همان ص ۴.
- ۱۸- جناتی، محمد ابراهیم، همان صص ۳۵ و ۳۶.
- ۱۹- احمدی، احمد، نامه دکتر احمدی به حجه الاسلام آقای امام جمارانی، میراث جاویدان، شماره ۴، ص ۶.
- ۲۰- سالک، محمد تقی، سخنی درباره وقف، میراث جاویدان، شماره ۲، ص ۴۱.
- ۲۱- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماع ایران، ج ۴، ص ۷۵۹.
- ۲۲- منصور، جهانگیر، قانون مدنی، صص ۲۸ تا ۳۳.
- ۲۳- جزوه سازمان اوقاف و امور خیریه در نظام جمهوری اسلامی ایران به مناسبت هفته دولت شهریور ۱۳۵۷.
- ۲۴- سلیمی فر، مصطفی، همان مقدمه، ص ۸.
- ۲۵- لطف عطاء، اسد الله، همان، ص ۱۳۶.
- ۲۶- سلیمی فر، مصطفی، همان، صص ۱۴۴-۱۴۷.
- ۲۷- سلیمی فر، مصطفی، همان، ص ۱۶۹.
- ۲۸- بزرگی، مهدی، راههای ترویج فرهنگ وقف، میراث جاویدان، شماره ۳، صص ۱۰۶-۱۱۷.
- ۲۹- شکر خدا، محمد، آثار اجتماعی و اقتصادی وقف، روزنامه جمهوری اسلامی یکشنبه ۶/۳/۱۳۸۰.
- ۳۰- صدر، کاظم، اقتصاد صدر اسلام، صص ۱۶۲-۱۶۴.
- ۳۱- قرآن کریم، سوره حشر، ۹.

- ۳۲- قرآن کریم، سوره بقره، ۲۶۱.
- ۳۳- احمدی میانجی، علی، اصول مالکیت، صص ۹۳ تا ۷۴.
- ۳۴- شکر خدا، محمد، همان.
- ۳۵- عبده تیریزی، حسین، وقف و تشکیل سرمایه در بازار مالی ایران از مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات نهمین سمینار بانکداری اسلامی، صص ۲۳۵، ۲۳۶.
- ۳۶- شهابی، علی اکبر، همان، ص ۸.
- ۳۷- شهیدی، سید جعفر، میراث جاویدان، شماره ۲، ص ۸.
- ۳۸- لطف عطاء، اسد الله، همان، صص ۱۳۱-۱۴۱.
- ۳۹- همان، ص ۱۳۹.
- ۴۰- امید یانی، سید حسین، راههای افزایش بهره‌وری موقوفات، میراث جاویدان، سال هشتم، شماره ۲، ص ۷۹.
- ۴۱- سلیمی، محمد حسین، نقش تکنولوژی در بهبود بهره‌وری، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های اولین کنفرانس ملی بهره‌وری در ایران، ۲-۴ خرداد ۱۳۷۳، صص ۱۷۲-۱۷۴.
- ۴۲- شکر خدا، محمد، همان.
- ۴۳- بزرگی، مهدی، همان، صص ۱۱۷-۱۰۶.
- ۴۴- لطف عطاء، اسد الله، همان، صص ۱۴۱-۱۳۱.
- ۴۵- حشمتی رضوی، فضل الله، نقش تشکیلات و برنامه ریزی در بهره‌وری موقوفات، میراث جاویدان، شماره ۳۰، صص ۱۶۶-۱۵۳.

فهرست منابع

- ۱- قرآن کریم.
- ۲- مکارم شیرازی، ناصر، تفسیر نمونه، ج ۱۲، ص ۴۴۶.
- ۳- سلیمی فر، مصطفی، نگاهی به وقف و آثار اقتصادی و اجتماعی آن.
- ۴- لطف عطاء، اسد الله، مجله میراث جاویدان، شماره ۳۰، نگاهی به وقف در عرصه تحولات جدید.
- ۵- شهابی، علی اکبر، تاریخچه وقف در اسلام.
- ۶- غفوری روزبهانی، ناصر، بررسی منابع درآمدی سازمان اوقاف و امور خیریه، سازمان برنامه و بودجه.
- ۷- جناتی، محمد ابراهیم، مجله میراث جاویدان، شماره ۲۷.
- ۸- میر معزی، سید حسین، نامه مفید، شماره ۱۴.
- ۹- امام خمینی (ره)، سید روح الله الموسوی، تحریر الوسیله، ج ۲.
- ۱۰- احمدی، احمد، نامه دکتر احمدی به حجه الاسلام امام جمارانی، میراث جاویدان، شماره ۴.
- ۱۱- سالک، محمد تقی، سخنی درباره وقف، میراث جاویدان، شماره ۲.
- ۱۲- راوندی، مرتضی، تاریخ اجتماعی ایران، ج ۴.
- ۱۳- منصور، جهانگیر، قانون مدنی.
- ۱۴- جزوه سازمان اوقاف و امور خیریه در نظام جمهوری اسلامی ایران به مناسبت هفته دولت، شهریور ۱۳۷۵.
- ۱۵- بزرگی، مهدی، راههای ترویج فرهنگ وقف، میراث جاویدان، شماره ۳.
- ۱۶- شکر خدا، محمد، آثار اجتماعی و اقتصادی وقف، روزنامه جمهوری اسلامی یکشنبه ۶/۳/۱۳۸۰.
- ۱۷- صدر، کاظم، اقتصاد صدر اسلام.
- ۱۸- احمدی میانجی، علی، اصول مالکیت.
- ۱۹- عبده تیریزی، حسین، وقف و تشکیل سرمایه در بازار مالی ایران، مجموعه سخنرانی‌ها و مقالات نهمین سمینار بانکداری اسلامی.
- ۲۰- شهیدی، سید جعفر، میراث جاویدان، شماره ۲- (نامه ای به مجله وقف).
- ۲۱- امید یانی، سید حسین، راههای افزایش بهره‌وری موقوفات، میراث جاویدان سال ۸، شماره ۲.
- ۲۲- سلیمی، محمد حسین، نقش تکنولوژی در بهبود بهره‌وری، مجموعه مقالات و سخنرانی‌های اولین کنفرانس ملی بهره‌وری در ایران، ۲-۴ خرداد ۱۳۷۳.
- ۲۳- حشمتی رضوی، فضل الله، نقش تشکیلات و برنامه ریزی در بهره‌وری موقوفات، میراث جاویدان، شماره ۳۰.

برای شکوفایی وقف و گسترش فرهنگ وقف در جامعه تنها یک نهاد یا ارگان مسئول نیست بلکه همه دستگاه‌های تبلیغی و اجرایی کشور موظفند تا در جهت اعتلای فرهنگ وقف در جامعه با یکدیگر همکاری کرده و زمینه‌های شکوفایی آن را فراهم آورند.